

A detailed black and white architectural line drawing. On the left, a fluted column rises, topped by a capital featuring a large, stylized acanthus leaf. Above the column is a section of an entablature, showing a decorative frieze with a repeating leaf pattern. The drawing is executed in a clean, technical style with fine lines and cross-hatching for shading.

DE GESCHILDERDE AFWERKING VAN
DE ORANJEZAAL IN HUIS TEN BOSCH

onderzoek juli 1986

W.Haakma Wagenaar

Inhoud

Opdracht en uitvoering	2
Eerste indrukken	3
Staat van het schilderwerk	3
De Oranjezaal op de gravure naar de tekeningen van Pieter Post	4
Het lambris ofwel het basement	5
Kroonlijst en cordonlijst vergeleken met de casementen in het gewelf	5
De behandeling van het lijstwerk	7
De pilasters	8
Het rood op het gewelf	8
Gewelfopening en balustrade	9
De voormalige stookplaats	9
De ingangspartij	10
De Oranjezaal vergeleken met de Schouwburg	10
De schilderkunstig voltooide architectuur	11
De lantaarn	12
De teloorgang van de geschilderde architectuur	15
Voorstel voor de toekomstige behandeling	15
Noten	18
Afbeeldingen	19

Opdracht en uitvoering

Na voorbereidende besprekingen met Ir.J.D.Mol is in de maand juli volgens de op 17-7-'86 bevestigde opdracht door mijn collega's de heren P.Dijkman en D.Schellaars en mij een onderzoek ingesteld naar de geschilderde afwerking van de architectuur van de Oranjezaal in Huis Ten Bosch. Het doel hiervan was na te gaan hoe de binnenarchitectuur in de loop der tijden is behandeld en in welke toestand de geschilderde afwerking verkeert. Het verslag van het onderzoek zou een advies voor de toekomstige behandeling moeten bevatten en zomogelijk ook een kwantificering van voorgestelde conserverings en restauratiemaatregelen.

Opzet was dat dit onderzoek synchroon met een door mevrouw E.Mösenbacher uit te voeren onderzoek van de geschilderde voorstellingen zou worden verricht. Het verschillende karakter van de twee onderzoeken maakte het wenselijk voor elk een aparte steiger beschikbaar te hebben; een zware brede rolsteiger voor het onderzoek en de fotografische documentatie van de geschilderde voorstellingen, een smalle wendbare steiger voor het bestuderen en vergelijken van alle architectonische onderdelen tot in het gewelf. Door verhoging van de zware steiger konden de gewelfopening, de cassetten daaromheen en de balustrade erbovenlangs eveneens worden onderzocht. De voor het schilderijenonderzoek noodzakelijke demontage van lijsten maakte het mogelijk de achter en zijkanten van de losgekomen onderdelen, evenals de achterliggende elementen, te bestuderen.

De gelijktijdige uitvoering van de twee opdrachten kwam zo beide onderzoeken alleen maar ten goede. Er was een permanente gedachtenwisseling over de bevindingen, ook met de architectuur-documentalist de heer K.v.d. Ende. Ook werd geprofiteerd van de door de heer Ir.E.J.Nusselder beschikbare gestelde rapporten en reproducties van de gravures naar het werk van Pieter Post en van de door de heer M.Loonstra, conservator van het Koninklijk Huisarchief, meegenomen serie aquarellen naar de zaal uit 1853.

Naast de voortdurende gedachtenwisseling met genoemde onderzoekers, konden de bevindingen vrijwel steeds direct besproken worden met de heren E.J.Nusselder en D.Ros van de Rijksgebouwendienst.

Eerste indrukken

Ondanks de kwaliteit van de geschilderde voorstellingen en de monumentale opzet van de ruimte, betekende de kennismaking met de Oranjezaal eigenlijk een teleurstelling. De ruimte maakt een veel donkerder en kleinere indruk dan verwacht. Alle onderdelen lijken met elkaar in conflict en slechts in toom gehouden door een paarsrood kader op lijstwerk en gewelf. Verschillende in het oog springende toevoegsels kunnen niet als verklaring voor de verwarrende indruk worden aangemerkt; de gele banken tegen de wanden, de haast uiteenvallende wandtafels met marmeren blad en dofgemaakt verguldsel op het gemutileerde snijwerk, het witte vliegengaas dat de blik omhoog in de lantaarn verstoort.

Merkwaardig genoeg levert een gang naar de balustrade in de lantaarn eenzelfde ervaring op. De lantaarn lijkt, boven het over de balustrade gespannen vliegengaas bekeken, een onbegrijpelijk rammelend samenstel van bouwkundige en geschilderde elementen.

Staat van het schilderwerk

De als rottend zeewier uitgevoerde marmerimitatie op het lambris is op vele plaatsen beschadigd. Op die plaatsen is een diepergelegen blauwgrijze kleur te zien. Copie van een directe voorganger kan de huidige zeewier-uitmonstering dus niet zijn.

De kleur van de lijsten is kennelijk bij verschillende elkaar gedeeltelijk overlappende en slordig uitgevoerde beurten tot stand gekomen. Op lager niveau overheerst lilapaars. Op de hogergelegen horizontale lijsten is om het daar aanwezige bladgoud een bonte afwisseling te zien van paars, rood tot roodbruin. Afhankelijk van de laatste aanraking is de verf dof of glanzend. Barsten en spijkergaten zijn met een rozige plamuur toegestopt, hetzelfde materiaal daaromheen over het schilderwerk uitgesmeerd alsof de schilder daaraan, destijds in het donker nog doorwerkend, zijn handen heeft afgeveegd.

Op het gewelf komen dezelfde slordigheden voor in het daar op en in de hoeken en om de vier cassetten aanwezige paarsrood. Het schilderwerk daarbinnen, voorstellingen boven de vier grote wanden en in de cassetten, architectuur en familiewapens boven de kleine wandvlakken, wordt ontsierd door

bruinige druipsporen van een te dik opgebrachte vernis die als gelig waas over het geheel ligt.

Op de geschilderde voorstellingen langs de wanden getuigen uitgelopen rode verfruppels en een rode morsstreep, die alle horizontale en verticale lijsten op de doeken begeleidt, van de nonchalance waarmee hier gewerkt moet zijn. Misschien moesten de verzilverde profiellatjes, waarmee de lijsten tenslotte zijn afgezet, het morsen in het vervolg helpen voorkomen. Sommige van de schilderbeurten zullen door bouwkundige mankementen zijn uitgelokt. Toen de kroonlijst rechts van het schoorsteenstuk tegen de westwand werd afgenomen zat daar op het achterliggende houtwerk een grote zwam. Het heeft in die hoek dus flink gelekt. Langdurige lekkage heeft tot gevolg gehad dat de grondering van de grote voorstellingen op het gewelf niet overal meer stevig op het hout vastzit. Het slechtst is de grote Van Everdingen boven de vensterwand er aan toe. Daarin dreigen de borsten van de hemelse Venus het bij de geringste aanraking te begeven.

De Oranjezaal op de gravure naar de tekeningen van Pieter Post¹ (Afb.1)

Van de door Pieter Post ontworpen Oranjezaal werd de lantaarn in de 18e eeuw door Daniël Marot gewijzigd² evenals de schouw van de stookplaats.³ De vensters in de zuidwand werden door vensterdeuren vervangen.⁴ Bij de onderkoning Lodewijk Napoleon uitgevoerde modernisering verdwenen deze vensterdeuren op hun beurt voor de huidige⁵ en werd de stookplaats verwijderd voor de aanleg van een nieuwe doorgang.⁶

Om nu naar het begin terug te keren; de naar Post's tekeningen gemaakte doorsnede over de zaal geeft een toestand weer zoals die oorspronkelijk geweest, althans door Post bedoeld zal zijn. Deze gravure stelt het lambris voor als een basement dat uit drie lagen natuursteenblokken is opgebouwd. De kroonlijst tussen wandvlakken en gewelf is afgebeeld als plastisch uitgevoerd, terwijl de bestaande lijst, met uitzondering van de hoekstukjes boven de pilasters, plat is.

Het lag voor de hand eerst eens te zien of kon worden nagegaan in hoeverre de in de gravure vastgelegde architectuur werkelijk zo gedetailleerd is geweest en hoeveel materiaal van een oorspronkelijke al dan niet overeenkomstige afwerking nog onder latere verflagen schuilgaat. Dat de gravure niet in alle details even nauwkeurig is blijkt uit de verkeerde weergave van de

boog boven de stoet gevangenen van Van Thulden naast de vensterwand. Een typische spiegel-fout van de graveur.

Het lambris ofwel het basement

Met strijklicht bekeken kon op het lambris na enig zoeken een aantal verticale voegen in het verfreliet worden herkend, op drie niveaus, net als in het basement op de gravure. Toen eenmaal was vastgesteld dat de kortste onderlinge afstand tussen de voegen 62 - 63 cm bedroeg, kon het imitatiesteenverband gemakkelijk worden opgespoord. Behalve uiteraard op de kleine vakken van de gewijzigde vensterwand, bleek de op de gravure aangeduide basementschildering nog onverstoord onder de latere verflagen bewaard. De afwisseling van kleine en grote blokken, zoals door de graveur aangegeven onder Jordaens' Triomf, is waarschijnlijk ook een vergissing, heeft in ieder geval niet bestaan. Het geschilderde steenverband bevindt zich onder de grondering van de blauwgrijze verf die op beschadigde plekken in het zicht is gekomen. De kleur van het oorspronkelijke basement is licht ombergrijs, met daarop summier aangeduide onregelmatigheden aan de hoeken van de blokken in omber, de voegen wit.

De blauwgrijze kleur werd ook aangetroffen, maar dan als de oudste kleur, op de voetplaten van de 19e-eeuwse zuilen en pilasters die de omhooggebrachte schoorsteenstukken en hun omlijsting dragen. De blauwgrijze kleur op deze voetplaten en het basement moet dus onder Lodewijk Napoleon zijn aangebracht. De 19e-eeuwse zuilen en pilasters hebben onder het huidige rood een harde dikke bruingrijze verflaag als eerste kleur op een gelige grondering. De gehele 19e-eeuwse vensterpartij had oorspronkelijk dezelfde bruingrijze kleur.

Kroonlijst en cordonlijst vergeleken met de casementen in het gewelf (Afb.2.

Anders dan op de Post-gravure is de bestaande kroonlijst onder het gewelf plat. Alleen in de verbinding tussen het hoofdgestel-silhouet boven de pilasters en de korte wanden is de kroonlijst heel even plastisch, vooral van opzij gezien een goedkope noodoplossing waarover menigeen zich al heeft verbaasd.⁷

Opvallend is dat het donkerrood op de platte kroonlijst, soms is het paars,

soms is het roodbruin, als een dik pak verflagen tussen het bladgoud ligt. De grijze smalle strook tussen de bovenste twee vergulde profieldelen bestaat echter uit een dunne verflaag die vóór het bladgoud werd aangebracht en die dus bij latere overschilderingen samen met het goud werd uitgespaard. Het is dezelfde licht-ombergrijze kleur die in het basement werd teruggevonden en die ook op het gewelf voorkomt in de met casementen verlevendigde vakken boven de pilasters en de korte wandvlakken. Dit grijs heeft nu door de vernislagen een gelige kleur maar is oorspronkelijk evenals de kleur van de randprofielen om de casementen; geel aan lichtzijde, omber in de schaduw. De kraslijnen voor de plaatsing van de in goud uitgevoerde boeketten en festoenen zijn in het grijs op het gewelf aanwezig. Ook van de voor het schilderen van de casementen gebruikte hulpmiddelen zijn de sporen er in te vinden. De omgrenzing van de geprofileerde casementen is gemarkeerd door spijkergaatjes. De plaats van deze onderdelen werd met spijkertjes op het gewelf overgebracht. De spijkertjes boden ook steun aan een lineaal of flexibele lat voor de gebogen lijnen.

Spijkertjes blijken eveneens gebruikt om de maten van de op de kroonlijst en cordonlijst te schilderen profielen aan te geven. De gaatjes zijn bij plankeinden te vinden. In het rood zijn ze bijna of geheel volgelopen met de latere verf. (Afb.3.)

In de plastische stukjes kroonlijst ligt onder tegen het smalle bladlijstprofiel een kraal. In de platte voortzetting van de lijst ontbreekt dit onderdeel in het schilderwerk. Met strijklicht is op de corresponderende hoogte de onderkant van de oorspronkelijke geschilderde kraal in het pak verflagen te onderscheiden. Tussen de andere gaatjes is het bijhorende volgelopen spijkergaatje terug te vinden. Met de sprong boven de eierlijst en het profiel onder het onderste bladlijstprofiel in de cordonlijst gebeurde hetzelfde als met de kraal: Zij verdwenen onder rode verf. (Afb.2, 3. Sommige stukken van de horizontale lijsten zijn niet van donker eiken maar van vurenhout. De grijze tussenstrook is op deze stukken dik geschilderd, de spijkergaatjes ontbreken, het bladgoud is rossiger van kleur, kortom; die delen van vurenhout zijn niet oorspronkelijk, de donkere eikenhouten delen wel.

Wat de uitvoering van de kroonlijst betreft kan geconcludeerd worden dat die, net als de cordonlijst en afwijkend van wat de Post-gravure suggereert, altijd grotendeels plat is geweest.

De behandeling van het lijstwerk

Voorzover de kroonlijst, de cordonlijst, de plintlijst en de verticale lijsten daartussen uit donker eikenhout bestaan, is de opbouw van de verflagen ter plaatse van het rood, met enige variatie in het slordig opgebrachte jongste materiaal, als volgt:

- licht ombergrijs (op het eikenhout),
- transparante laag omber (ter plaatse van "vlakken" in de lijstprofielen).

Deze bijeenhorende eerste twee lagen bestaan uit kaseïneverf. Op de eerste ligt het bladgoud. Dan:

- dekkend bruingrijs (de onder Lodewijk Napoleon gebruikte olieverf),
- rood,
- wijnrood,
- witte plamuur, soms zeer dik,
- (rood),
- (wijnrood),
- (rozige plamuur),
- (lilapaars).

Net als op de Napoleontische onderdelen is het rood dus pas in de loop van de 19e eeuw op het lijstwerk geïntroduceerd.

Van de smallere verticale lijsten zijn er vele niet meer origineel. De voorgangers zullen voor het uitnemen van de doeken te grof zijn losgewrikt en daarna vervangen. Bij een dergelijke gelegenheid gebeurde er meer. Behalve tussen de pilasters werd de hoogte van de plintlijst rondom met 2.7 cm verhoogd. Tegen elke lijst op de hoeken naast de pilasters werd een tweede lat evenwijdig aan het korte wandvlak gezet. Van de kleine Jordaens rechts van de Triomf op de oostwand verdween ook nog 2.7 cm bovenaan achter een aan de onderzijde van de cordonlijst toegevoegde strook. Binnen om Van Everdingen's schoorsteenstuk werd een extra lijstdeel aangebracht als vervanging van het smallere vergulde vlak dat moet zijn weggehakt om het doek te kunnen uitnemen. Uiteindelijk werd alles nog eens afgezet met de verzilverde profiellatjes. Uiteraard zijn al deze uitbreidingen nadelig voor de geschilderde voorstellingen. Sommige details vallen storend weg, zo ook een gedeelte van Salomon de Bray's ondertekening onder in de Triomfstoet, links van de westwand, en Jordaens' datering onder in de grote Triomf op de oostwand.

De pilasters

De acht pilasters, met hun oppervlak zo glad als een sjoelbak en vreemd gestileerde kapitelen, leken aanvankelijk niet anders te kunnen worden beschouwd dan als replica's die waren mislukt bij gebrek aan het juiste voorbeeld.

Toen de demontage van stukken lijstwerk en een stuk basement onder de kleine Jordaens, rechts van de oostwand, aan het licht hadden gebracht dat deze onderdelen, voorzover oorspronkelijk, alle van donker eikenhout waren gemaakt, werd besloten de ene voor een blik op het achterliggende werk al gedemonteerde pilaster nader met een scalpel te onderzoeken. Het was de linker pilaster van het zuidoostelijk tweetal en hij was gemaakt van het donkere eikenhout.

Het destructieve onderzoek had verrassend resultaat. Onder de gladgestreken plamuurlaag bleek de 17e-eeuwse schildering aanwezig. (Afb.2.)

De acanthusbladeren van het corinthische kapiteel zijn op de licht ombergrijze grondkleur als grisaille geschilderd, de vergulde onderdelen, zoals de voluten, de abacus en de astragaal, met transparante tekening gedetailleerd. De cannelures zijn voorgesteld als bijna tot bovenin met verguld stafwerk gevuld en worden begeleid door de Palladiaanse kraal op de hoeken.⁸ Onderaan is in de vereenvoudigde torus alleen voor de kruisbandjes goud gebruikt, het bladwerk hier, anders dan in de onbegrepen latere versie, weer als fijne grisaille uitgevoerd.

Het rood op het gewelf

Net als op de lijsten om de voorstellingen tegen de wandvlakken, kwam rood oorspronkelijk niet op het gewelf voor. Het rode kader om de casementen langs de vier cassetten en de gewelfopening bedekt de oorspronkelijke lichte ombergrijze steenkleur. De stroken rood langs de gewelfgraten boven de pilasters werden binnen de grenslijnen van een in iets lichtere "steenkleur" geschilderde band gezet. Vreemder nog is wat er gebeurde langs de graten in de hoeken, op de grens van de architectonisch behandelde en de met voorstellingen gevulde brede vakken. Om hier eveneens een dubbele strook langs de graat te krijgen, werd ook over de voorstellingen zo'n rode baan geschilderd. Bijgevolg gaat het rood over de vleugel van de reiger in

Van Campen's Dageraad boven de westwand en over de rozen in de hoek, boven de reiger. Alleen de kop van de pauw in de linkerhoek van Van Everdingen's gewelfschildering boven de vensterwand werd uitgespaard. De pauw kijkt sindsdien om de rode band de zaal in.

Gewelfopening en balustrade

Het rood in de gewelfopening, op koplijst en balustrade, lijkt ouder dan dat in de zaal, is het ook, werd niet herhaaldelijk overschilderd met bruinrood, paarsrood, wijnrood, toch maar bessesap. Maar, overeenkomstig de geschilderde architectuur van de zaal, waren deze onderdelen oorspronkelijk in de licht-ombergrijze steenkleur geschilderd met details in goud. Het goud is gedeeltelijk overschilderd met geel, op de onderste van de fasciae in de koplijst weggeschilderd met rood. De geretoucheerde versieringen op de balusters en op de hoekstukken zijn in wezen authentiek. De maat van het op de hoekstukken geschilderde casement is ook hier met spijkertjes aangegeven geweest.

De voormalige stookplaats

Het schoorsteenstuk van Van Everdingen werd met de gehele omtimmering, inclusief mantelfries, bovenboezem en zijstukken, omhoog geschoven toen begin vorige eeuw ter plaatse van de stookplaats de westelijke doorgang gecreeërd werd. Voor de grisaille, die boven het schoorsteenstuk iets dichters naar de wand toe geplaatst was, bleef toen geen ruimte over. Het stuk wordt nu los in de kelder bewaard. De omlijsting ervan is verdwenen. Van deze omlijsting kan met strijklicht het profiel herkend worden in het verfreliet op de platte kroonlijst ter weerszijden boven de vroegere stookplaats. Evenals in de overgangsstukjes op de hoeken boven de pilasters, dwong de naar voren springende grisaille hier een plastische uitvoering van de kroonlijst af. (Afb.4. Na de verwijdering van grisaille en omlijsting werd de platte kroonlijst, voorzover vanuit de zaal in het zicht, in passende kleuren aangevuld. In de latere kleurstelling kreeg het omhooggebrachte palmhouten schoorsteen-fries van Rombout Verhulst een donker-oranjebruine kleur.

Reeds vermeld is het paars geschilderde profiel dat aan de binnenzijde om de Van Everdingen aan de omlijsting werd toegevoegd als vervanger van de

oorspronkelijke smallere vlakke gouden strook. Een dergelijke strook is om de zijpanelen nog aanwezig.

De ingangspartij

Het enigszins hybridische karakter van de ingangspartij wordt caricaturaal benadrukt door de huidige beschildering. De voorstelling op de deuren wordt omgeven door de in paarsrood met goud afgezette stenen omlijsting met boven het fronton een grijsgeschilderd relief en als overgang naar basement en voorstellingen daarboven een strook mogelijk als marmerimitatie bedoeld mos. Deze bemoste, moeizaam om de festoenen opzij aansluitende vulstukken waren oorspronkelijk in de ombergrijze steenkleur geschilderd.

Op de festoenen is van goud geen spoor te vinden. Het goud in het achterliggend lijstwerk is de omgekeerde wereld, niet oorspronkelijk. De afwezigheid van goud op de festoenen wijst op een spaarzaam gebruik van het bladmetaal dat mogelijk zelfs beperkt is geweest tot de binnenste van de fasciae in de deuromlijsting.

Het houten relief boven het fronton werd eenmaal opnieuw grijs overschilderd. Oorspronkelijk vormde het met de zandstenen omlijsting en de houten vulstukken opzij één geheel door de beschildering in de licht-ombergrijze steenkleur. De aandacht kwam zo ook hier te liggen waar bedoeld; op de voorstelling, Minerva en Hercules die voor Victoria de deuren openen, geschilderd op de werkelijke deuren.⁹

De Oranjezaal vergeleken met de Schouwburg

Binnen de voor de Oranjezaal gekozen opzet met zo groot mogelijke geschilderde voorstellingen kon de architectuur, ondanks de daarin gebruikte klassieke elementen, niet volgens streng-classicistische principes worden uitgewerkt. Al zouden de pilasters en het lijstwerk plastisch zijn gerealiseerd, zoals Van Campen dat verwachtte,¹⁰ dan zou het geheel nog een toneelachtig karakter hebben gehad. De zuinige uitvoering van die onderdelen heeft de overeenkomst met de Schouwburg alleen maar versterkt.

"Schouwburgh" werd door Vondel als naam bedacht voor het theater dat in de jaren 1637-38 naar ontwerp van Jacob Van Campen op een terrein aan de Keizersgracht in Amsterdam verrees. Deze Schouwburg was de vervanger van de

Amsterdamse Kamer waarin sinds 1632 drie rederijderskamers waren verenigd.¹¹

De toneelkunst, waarvoor deze nieuwe Schouwburg werd gemaakt, stond nog in het teken van de rederijkerstraditie. Van Campen ontwierp daarom een breed ondiep toneel met een architectonisch decor dat in compartimenten en twee niveaus was verdeeld. Elk omlijst compartiment kon als aanduiding van een situatie worden ingericht. Opkomst van de spelers vanuit zo'n omlijsting bepaalde de context van de scene die zich verder op het middentoneel kon ontwikkelen.¹²(Afb.5.)

Veel van het vertoonde was volkomen statisch en daarin werden, in de woorden van de 17e-eeuwse topograaf O.Dapper, "met stommen Perzonaedjen de zaken en 't bedrijf der vooroudren, en tijdtgenooten, als in Schilderyen voor ogen gestelt."¹³ De levendigheid ontstond door de wisselingen en combinaties van deze als tableaux-vivants in de verschillende compartimenten geëscenearde voorstellingen.

Het midden van de toneelarchitectuur bestond uit een portaal dat op de verdieping een geschilderde "hemel" als achtergrond had. Aan weerszijden van het portaal stond een galerij waarop spelers konden verschijnen.¹⁴ Afhankelijk van de toneelinrichting stonden sommige van de pijlers van deze galerijen als vrijstaande kolommen of als pilasters in het decor. Twee van de volgens de corinthische orde gedetailleerde pijlers hadden terwille van de decorwisselingen een trapeziumvormige doorsnede, twee een zeshoekige. Verschillende van de plastische architectonische onderdelen, inbegrepen nissen met beelden, moeten op vlak hout als grisaille zijn uitgevoerd. Van de verwisselbare perspectivische achtergronden waren er enkele door Pieter Post geschilderd.

Kuyper heeft gewezen op de verwantschap tussen de Schouwburg en het eveneens maniëristisch opgezette Cockpit Theatre in Londen. Dit kleine theater was in 1630 naar ontwerp van Inigo Jones gebouwd. Van Campen zal het via Huygens hebben gekend.¹⁵

De schilderkunstig voltooide architectuur

In de Oranjezaal waren, vanuit het oorspronkelijke theater-standpunt bezien, onlogisch geproportioneerde of vreemd aansluitende onderdelen acceptabel; de

ingangspartij met fronton en daarboven een relief, de zeer dunne "stenen" lijsten in de hoeken, de pilasters met hoofdgestel geschilderd op hun uitgezaagde silhouet en daaraanvast de plastisch uitgevoerde overgang naar de platte kroonlijst; echt toneelarchitectuur, waarvoor net als in Van Campen's Schouwburg in Amsterdam eigen criteria golden.¹¹ De onderdelen van de architectuur in de Oranjezaal hoefden niet "echter" te lijken dan de voorstellingen waar het om ging. Het decor moest natuurlijk wel zo goed mogelijk bij de voorstellingen passen en daarop was de uitvoering van de geschilderde architectuur en de opzet van de geschilderde voorstellingen gericht.

Opvallend is dat alle schilderijen, zowel de door de zuidelijke als de door de noordelijke Nederlanders gemaakte, eenzelfde ombergrijze schildergrond hebben. Het is dezelfde kleur die als basis-steenkleur voor alle architectonische onderdelen werd gebruikt. De geschilderde architectuur had zo een harmonieuze relatie met de voorstellingen en een herkenbare verwantschap met de in verschillende van die voorstellingen weergegeven classicistische steenarchitectuur.

Ander sprekend voorbeeld is het basement. Het verband van de daarin geschilderde natuursteenblokken is met witte voegen aangegeven. De steen heeft de licht-ombergrijze kleur met in omber geschilderde kleine onregelmatigheden in het oppervlak. Toonverschil tussen voeg en steen is klein, tussen steen en schaduwvangende onregelmatigheden eveneens. Vanuit het midden van de zaal beschouwd, was dit architectonische onderdeel, het basement, met schilderkunstige middelen opgeroepen. Het ondersteunde daardoor het gehele ensemble. Van dichtbij bekeken liethet zich als een mooi eenvoudig geschilderd decorstuk herkennen.

Het goud op lijsten, pilasters en in het gewelf diende om details daarin sprekender te maken, niet om die onderdelen als van goud gemaakt voor te stellen. Het suggereerde in de geschilderde architectuur iets van de bijhorende plasticiteit en markeerde essentiële grenzen, zoals de onderste van de fasciæ in de gewelfopening. Ook het goud was als schilderkunstig middel, waarmee de architectuur werd voltooid, gebruikt.

De lantaarn

De verkenning in de lantaarn geschiedde in de wetenschap dat dit onderdeel

in de 18e eeuw wijzigingen had ondergaan en bovendien nog in de afgelopen 70-er jaren werd gerestaureerd.

Hoewel het koepelgewelf nog steeds de 17e-eeuwse schildering draagt, laat een rondom over de wandvlakken van de lantaarn doorlopende zaagsnede zien dat de 18e-eeuwse operatie tamelijk ingrijpend is geweest. Boven dit litteken is de plankenwand terwille van de vervanging van de kozijnen doorgezaagd en uitelkaar gehaald en vervolgens met benutting van het nog bruikbare beschot gewijzigd weer inelkaar gezet.

Op de overlangs geknikte hoekstijlen hoeft niet naar sporen van de in de Post-gravure aangeduide festoenen gezocht te worden. Deze pilasterachtige stijlen, met kraalprofielen opzij, zijn van grof naaldhout en kennelijk niet van 17e-eeuwse makelij. Hun voorgangers zullen van eikenhout zijn geweest en moeten een geringere dikte hebben gehad getuige de dubbele voluten die sinds hun herplaatsing niet meer tegen de wandvlakken aansluiten. Op de hoekstijlen zijn onder het huidige paars enkele lagen rood aanwezig. Boven de zaagsnede is de wand nu in een nieuwe effen lichte kleur geschilderd. Voorzover de strikjes aan de bovenzijde van de gerestaureerde tapijtschilderingen boven deze grens uitsteken, zijn zij bij de jongste restauratie gecompleteerd. Uit deze waarnemingen was al af te leiden dat bij deze gelegenheid een vroegere ingreep in de oorspronkelijke toestand ongedaan gemaakt werd.

Maar er bleven vragen over.

De geschilderde tapijten en omlijstingen van de deurtjes stemmen overeen met wat de Post-gravure daarvan te zien geeft. De deurtjes in het oostelijk en het westelijk wandvlak hebben boven hun omlijsting een als grisaille geschilderd relief. Grondkleur van deze grisailles is het licht ombergrijs dat overal in de zaal als zodanig voorkomt. Maar in de huidige toestand van de lantaarn is deze kleur alleen nog in de tapijtschilderingen te vinden, niet in de deuromlijsting en niet in de panelen die onder de tapijten op de wand zijn geschilderd. Die onderdelen zijn bij de laatste behandeling in verschillende gradaties lila-paars afgewerkt. Omdat dit in het licht van de bevindingen in de zaal zo onwaarschijnlijk leek, is toch nog maar eens naar de onderliggende verflagen gekeken.

Het resultaat van dit onderzoek kan worden vergeleken met het afzetten van een bril met paarze glazen. Zowel op het paneelwerk als op de deuromlis-

tingen bleek lilapaars ombergrijs te bedekken, een lila hoging een beige versie en een paarse schaduw een origineel in omber. Bedoelde onderdelen waren oorspronkelijk, net als de grisailles en de tapijtschilderingen, geheel in overeenstemming met de beschildering van de zaal afgewerkt. De dubbele deurtjes in oost en westwand, nu donkerpaars, waren in hun eigen kleur geschilderd; donkerbruin.

Zoals in de zaal, was goud in de lantaarn toegepast om details en profielen te accentueren. De acht kapiteelachtige dubbele voluten, die nu als verdwaalde gouden kiezen onder de hemel in de lantaarn hangen te blikkeren, zullen oorspronkelijk veel spaarzamer van het bladmetaal voorzien zijn geweest.

Het onderzoeken van de paarse partijen leverde nog een ontdekking op. Ongeveer 30 cm boven het vloerpeil werd in het verfrelief een horizontale bies ontdekt die na het verwijderen van de bedekkende verflagen een groengrijze kleur leek te hebben. Deze bies is aanwezig op de westelijke helft van de noordwand en loopt rond over noordwestwand en volgende wandvakken tot 132 cm voorbij de westelijke hoek op de zuidwand. Daar loopt de bies recht omhoog en omsluit een staande rechthoek van ongeveer 105 bij 52 cm. Op de niet-oorspronkelijke hoekstijlen komt de bies niet voor.

De bies markeert denkelijk het peil van een demontabele vloer voor muzikanten die al tijdens de bouw voorzien moet zijn. Een dergelijke voorziening verklaart namelijk waarom in de deuropening aan westzijde een 30 cm hoge drempel ligt. Met hun hogergelegen onderkant konden de deurtjes aan westzijde, ook wanneer daar de verhoogde vloer aanwezig was, geopend worden. Aan de oostzijde, waar de vloer niet verhoogd werd, kon de drempel weggelaten worden.

De op de zuidwand aan het eind van de podium-vloer door de bies aangegeven staande rechthoek is mogelijk een herinnering aan de aanwezigheid van een orgeltje. Daarop kan ook het binnen de rechthoek gedichte gat wijzen.

De interpretatie van de bijzonderheden op de tegenoverliggende noordwand zou nu, zonder nader onderzoek, pure speculatie zijn. Het volgende is er te zien: In het midden van deze wand, maar los van de podium-bies, is een tot 159 cm boven de vloer reikende verticale sleuf gedicht en bijgeschilderd. De sleuf loopt midden door een met de passer ingekraste figuur van twee halve concentrische cirkels, ongeveer onderverdeeld als een wijzerplaat

De teloorgang van de geschilderde architectuur

De oorspronkelijke onder Pieter Post gerealiseerde beschildering zal pas in de 18e eeuw enige wijziging hebben ondergaan toen bouwkundige ingrepen, vooral die in de lantaarn, tot het bijwerken van het schilderwerk noopten. Mogelijk is toen in de herstelde lantaarn enig rood geïntroduceerd en de balustrade aansluitend rood overschilderd.

Na de onder Lodewijk Napoleon uitgevoerde bouwkundige wijzigingen moesten de huisschilders opnieuw aan het werk. Rood werd niet gebruikt. De gemoder-niseerde vensterwand met binnenluiken en de nieuwe onderbouw voor het om-hooggebrachte schoorsteenstuk annex zijstukken en omlijsting kregen een kleur die als aanpassing aan de toen nog vrijwel overal zichtbaar aanwezige 17e-eeuwse beschildering beschouwd kan worden. Met het dekkend bruingrijs werden ook in het 17e-eeuwse lijstwerk stroken overschilderd. Het basement van Post kreeg dezelfde blauwgrijze kleur als de voetplaten onder de nieuwe zuilen en pilasters onder het omhooggebrachte schoorsteenstuk.

De huidige toestand met het alles overheersende paarsrood is van latere tijd. Het rood komt voor in de serie aquarellen van T.C. Bruining uit 1853, bewaard in het Koninklijk Huisarchief. Voor het blauwgrijs op het basement is op deze afbeeldingen het zeewier al in de plaats gekomen. Overeenkomstig het karakter van het rood in de zaal, is de architectuur in de aquarellen tot passepartout om de nauwkeurig weergegeven voorstellingen gereduceerd. Nadien werd de zaal als paarsrood passepartout opgelapt en opgeknapt.

Voorstel voor de toekomstige behandeling

De relatie tussen de geschilderde voorstellingen en de schilderkunstig vol-tooide architectuur is bij de later aangebrachte wijzigingen in het schil-derwerk volkomen zoekgeraakt. De schade van deze veranderingen is daarom veel groter dan de introductie van hun lelijkheid en het verlies van het oorspronkelijke schilderwerk-zelf.

Als bij conscentieus onderhoudswerk met de noodzakelijke verwijdering van de dikke paarsrode verfblaar zou worden begonnen, zou dit leiden tot een confrontatie met de oorspronkelijke beschildering en de vraag wat daarmee te doen. De bevindingen van het hier besproken onderzoek laten maar één antwoord op die vraag toe: Het uitgangspunt voor de toekomstige behandeling

kan niet anders zijn dan het herstel van de oorspronkelijke samenhang tussen de geschilderde voorstellingen en de geschilderde architectuur, met rehabilitatie van het vele, nu grotendeels onzichtbare, buitengewoon waardevolle authentieke materiaal.

Het voorstel impliceert het volgende:

Het oorspronkelijke 17e-eeuwse werk ontdoen van overschilderingen en vernissen, herstellen van beschadigingen in het hout en waar nodig bijwerken van het schilderwerk.

De niet-oorspronkelijke stukken lijstwerk vervangen door werk van minder inferieur materiaal, te beschilderen als het 17e-eeuwse.

De vensterpartij en de onderbouw van het omhooggebrachte schoorsteenstuk boven de westelijke doorgang terugbrengen in hun oorspronkelijke kleuren, zodat ze herkenbaar zijn als aangepaste begin-19e-eeuwse modernisering en als zodanig met de 17e-eeuwse omgeving harmoniëren.

De bevestiging van de lijsten tenslotte zodanig te wijzigen dat demontage en herplaatsing voortaan geen risico voor lijstwerk en schilderijen hoeft in te houden.

Hoewel het onderzoek niet op het maken van een begroting was gericht, zijn de hier volgende ramingen, voorzover mogelijk, gebaseerd op de tijdens het onderzoek opgedane ervaringen.

Basement: Zeewier en blauwgrijze laag daaronder verwijderen. Waar nodig beschadigingen in het schilderwerk bijwerken. (1350 uur)

Plintlijst: Oorspronkelijke stukken (11 m) ontdoen van paarsrode verflagen en de 2.7 cm hoge aanvulling (oostwand). Nieuwe stukken (25 m), met de juiste hoogte, schilderen als de 17e-eeuwse. (80 uur)

Pilasters: Wegnemen van de overschildering. Beschadigingen bijwerken waar strikt noodzakelijk. (1000 uur)

Verticale lijsten (achterlangs de pilasters, in de hoeken): Ombergrijs bevrijden van het paarsrood. Toegevoegde lijsten om de hoek tegen de lijst achterlangs de pilasters wegnemen. De niet originele lijsten in vijf hoeken vervangen, de nieuwe te schilderen als de 17e-eeuwse. (70 uur)

Cordonlijst: Van de oorspronkelijke stukken (32 m) de rode verfblaar en de vernislaag verwijderen. Bijwerken van scheuren en grote spijkergaten. De te vernieuwen stukken (14 m) schilderen als de 17e-eeuwse (ombergrijs met vergulde en transparant betekende profielen). (550 uur)

Hoofdgestel boven de pilasters en kroonlijst: Van de oorspronkelijke stukken de rode verfblaar en de vernislaag verwijderen. Bijwerken van scheuren en grote spijkergaten. Niet originele stukken van de kroonlijst (6.5 m) vervangen en de nieuwe beschilderen als de 17e-eeuwse. (925 uur)

Omlijsting van schoorsteenstukken en 19-eeuwse onderbouw: Verwijderen van paarsrode verflagen. Toegevoegd paars binnenprofiel om Van Everdingen's schoorsteenstuk verwijderen, het hier te herstellen plat profieldeel te vergulden. De 19e-eeuwse onderdelen in de eigen aangepaste kleuren terugbrengen. Het schoorsteenfries van Verhulst ontdoen van het oranjebruin. Zomogelijk de later rechtsboven en linksonder in de hoeken langs de schilderijen toegevoegde lijsten verwijderen. (200 uur)

Ingangspartij: Verwijderen paarsrode overschildering en later opgebracht bladgoud en het mos op de vulstukken opzij. Bijwerken van het 17e-eeuwse ombergrijs op omlijsting, vulstukken en relief. (175 uur)

Vensterpartij: De in de 19e eeuw verzaagde, herschikte en bijgeschilderde 17e-eeuwse onderdelen vergen nog nader onderzoek. Deze fragmenten in ieder geval reinigen, consolideren en beschadigde plekken bijwerken. (100 uur)
(Gezien het karakter van het dekkend-gladde 19e-eeuwse schilderwerk op vensterdeuren en binnenluiken en de daaraan te stellen gebruikseisen, is de behandeling daarvan werk voor de vakman-huisschilder)

Voor de restauratie van de doeken is het nodig het lijstwerk en de pilasters te demonteren. Vanzelfsprekend zou de uitvoering van de hierboven beschreven werkzaamheden daarom ook in praktische zin moeten worden afgestemd op het werk aan de schilderijen. Zoals de meeste doeken, kunnen het lijstwerk, de pilasters en het basement na hun demontage elders behandeld worden.

Gewelfdelen opgaand boven korte wanden en pilasters: Vergeelde vernis verwijderen, verflaag consolideren en beschadigingen in de wapens bijwerken. Verwijderen van de rode stroken langs de graten. (1790 uur)

Vier grote voorstellingen op het gewelf: Verwijderen vergeelde vernis, consolideren van de verflaag en wegnemen van de rode stroken langs de graten. (1000 uur)

Restauratie van deze voorstellingen om ze weer volledig tot hun recht te laten komen zal pas na de uitvoering van bovenstaande behandeling kunnen worden voorgesteld. Volledigheidshalve toch een raming, met extra +, (600 uur)

Horizontale delen van gewelf (om gewelfopening en cassetten): Verwijderen rode overschildering en vergeelde vernis. Bijwerken van beschadigde plekken. (1000 uur)

Voorstellingen in de vier cassetten: Reinigen en consolideren (120 uur)

Koplijst en balustrade: Verwijderen vernis en rode overschildering. Bijwerken van de gedeeltelijk vergulde motieven. (1250 uur)

Indien eenmaal besloten kan worden tot het wegnemen van het valnet voor de vliegen, dan telt de lantaarn weer volop mee en kunnen correcties daarin niet achterwege blijven.

Wandvlakken onder de tapijten: Verwijderen van de lilapaarse overschildering. Bijwerken van het oorspronkelijke werk. (370 uur)

Deuren en hun omlijsting: Verwijderen van de lilapaarse overschildering. (350 uur)

Wandvlakken om de vensters, de hoekstijlen, de voluten en het hoofdgestel met tekst onderop: Verbeteren kleurstelling, verwijderen rode overschildering op hoofdgestel, afzwakken overdadige vergulding. (1000 uur)

Voorstelling van de Hemel in de koepel van de lantaarn: Beter en gelijkmatiger schoonmaken. Bijwerken verstoorde plekken. (100 uur)

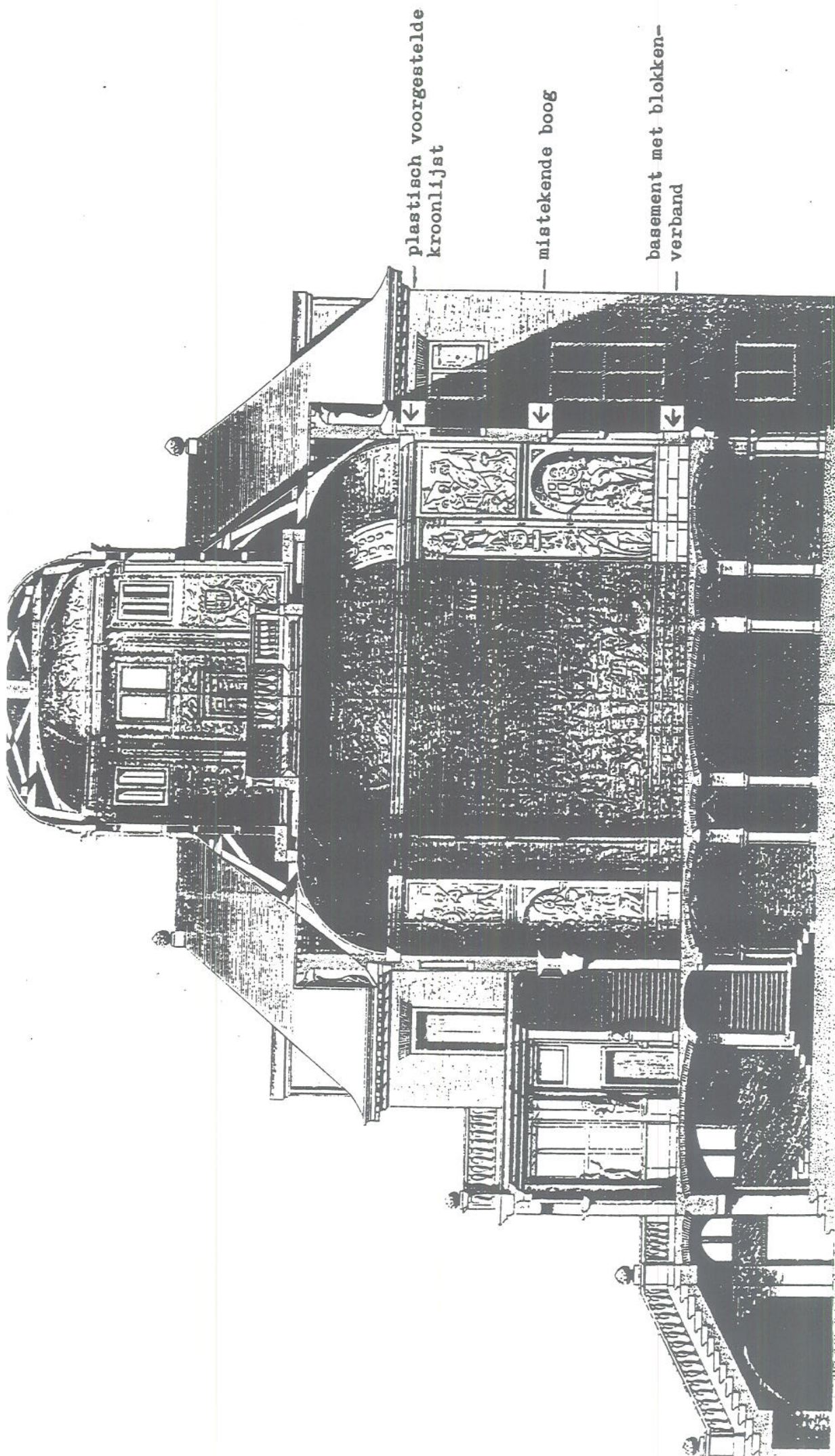
Noten

1. AA, P.van der, Les Ouvrages d'Architecture ordonnez par Pierre Post, Leiden 1715.
2. SLOTHOUWER, D.F., De paleizen van Frederik Hendrik, Leiden 1945, p.217.
3. Te zien op de gravure van J.G.Philips naar tekening van T.P.C.Haag uit 1752 t.g.v. de toetreding van stadhouder Willem V tot de orde van de Kouseband. Hierop geattendeerd door K.v.d.Ende. Reproductie in LOONSTRA, M., het Huys int Bosch, Amsterdam/Zutphen 1985, p.83 boven.
4. SLOTHOUWER 1945, p.218.
5. SLOTHOUWER 1945, p.219.
6. SLOTHOUWER 1945, p.196.
7. SLOTHOUWER 1945, p.197.
8. FREMANTLE, K., The Baroque Town Hall of Amsterdam, diss. Utrecht 1959,

- p.113-114, verwijst bij eenzelfde toepassing in Van Campen's Burgerzaal naar Palladio's I quattro libri dell'Architettura IV, Venetië 1570, p.80.
9. Interpretatie BRENNINKMEYER-de ROOIJ, B., in "Notities betreffende de decoratie van de Oranjezaal in Huis Ten Bosch", Oud Holland jrg 96, 3, 1982, p.137-138.
 10. Afgaande op de brief van de kwaadsprekende Constantijn Huygens aan Amalia van Solms, 4997 (Worp), in SLOTHOUWER 1945, bijlage p.355.
 11. ALBACH, B., "De schouwburg van Jacob van Campen", Oud Holland jrg 85, 2, 1970, p.86-87.
 12. ALBACH 1970, p.104, KUYPER, W., "Een maniëristisch theater van een barok architect", Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond jrg 69, 1970, p.100.
 13. DAPPER, O., Historische Beschrijvingh der Stadt Amsterdam, Amsterdam 1663 geciteerd in HUNNIGHER, B., Het Toneel in de Amsterdamse Schouwburg van 1637, (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd.Letterkunde), Nieuwe reeks, deel 22, nr.4, Amsterdam 1959, bijlage II, p.165-166.
 14. ALBACH 1970, p.103-104, afb.8.
 15. KUYPER 1970, p.100-101, afb.1.

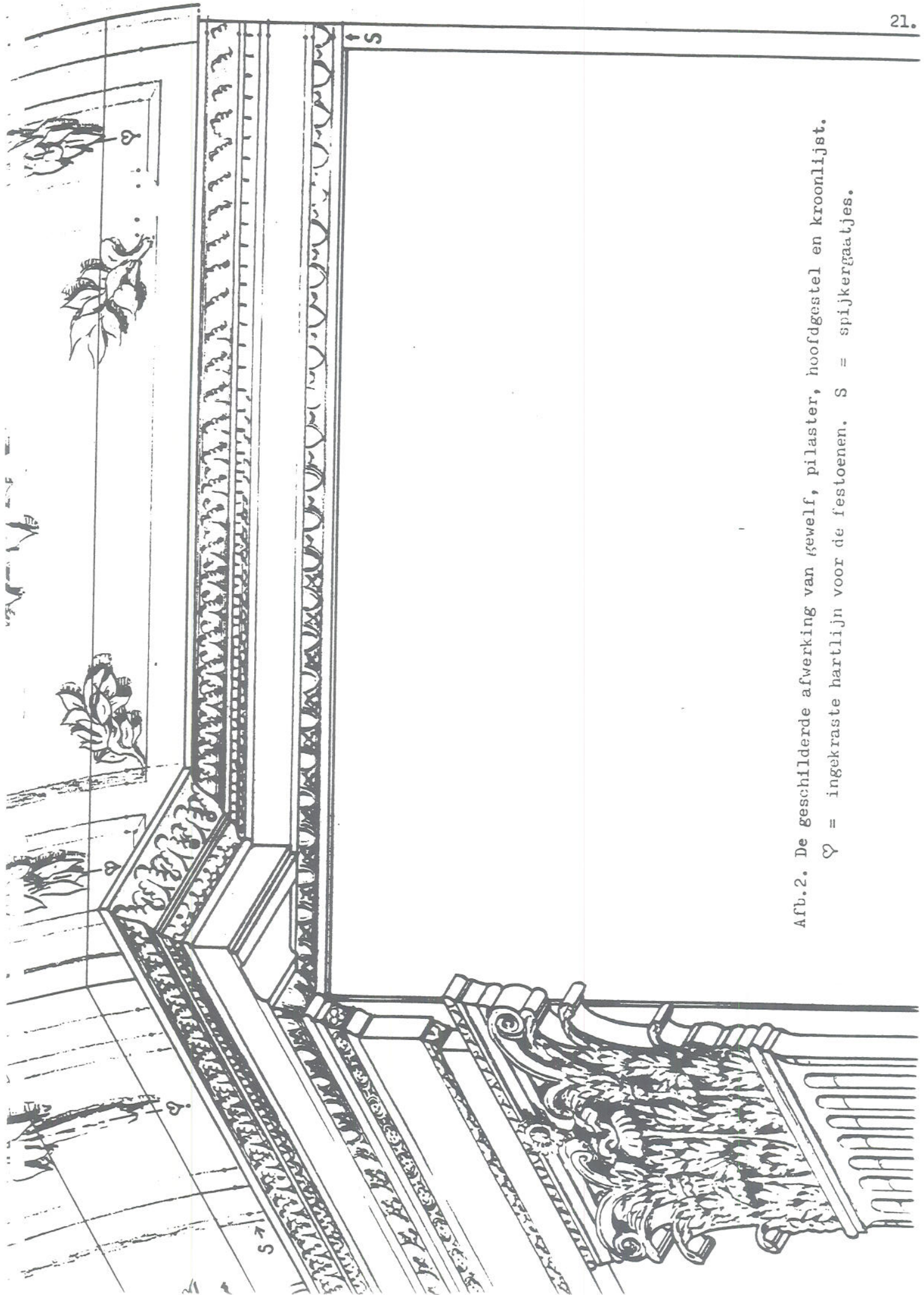
Afbeeldingen

- Afb.1. Oranjezaal, doorsnede naar Post. Gravure uit Les Ouvrages d'Architecture ordonnez par Pierre Post, Leiden 1715.
- Afb.2. De geschilderde afwerking van gewelf, pilaster, hoofdgestel en kroonlijst.
- Afb.3. Opzet en overschildering van kroonlijst en cordonlijst.
- Afb.4. Kroonlijst westwand, links van plaats schoorsteen.
- Afb.5. Het toneel van Van Campen's Schouwburg. Gravure S.Savry 1658.

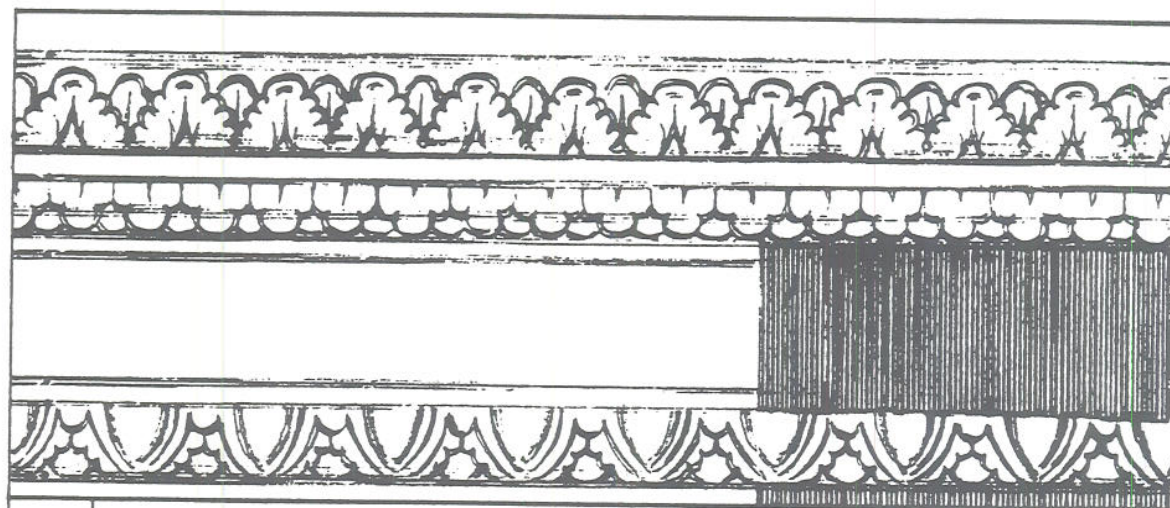
Suyd en Noorden Doorgelichten STAND, van DE SAEL VAN ORANGE.

Afb. 1. Oranjezaal, doorsnede naar Post. Gravure uit Les Ouvrages d'Architecture ordonnez par Pierre Post, Leiden 1715.

Afb. 2. De geschilderde afwerking van gewelf, pilaster, hoofdstel en kroonlijst.

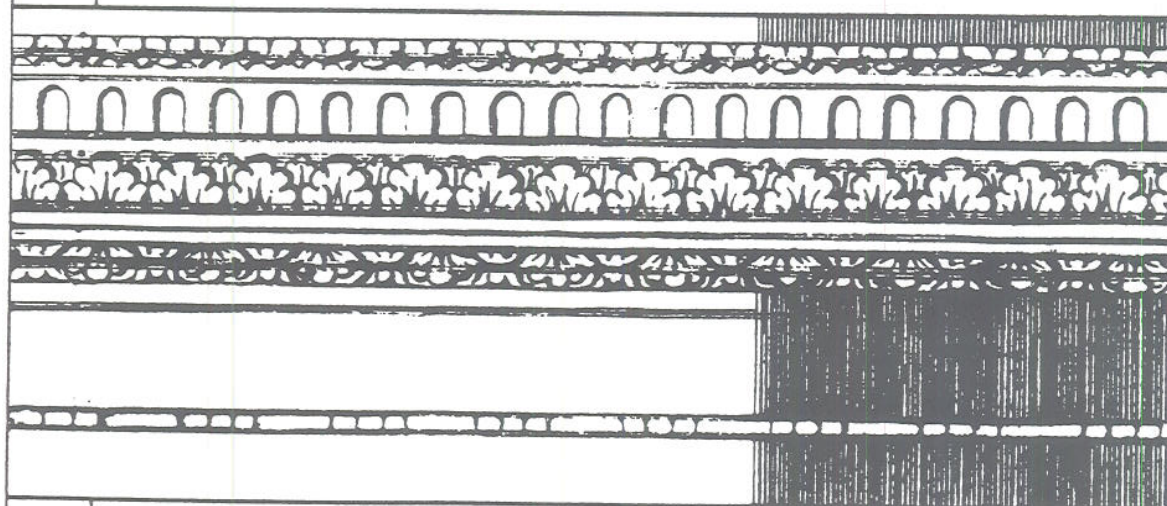
A = ingekraste hartlijn voor de festoenen. B = spijkergeaatjes.

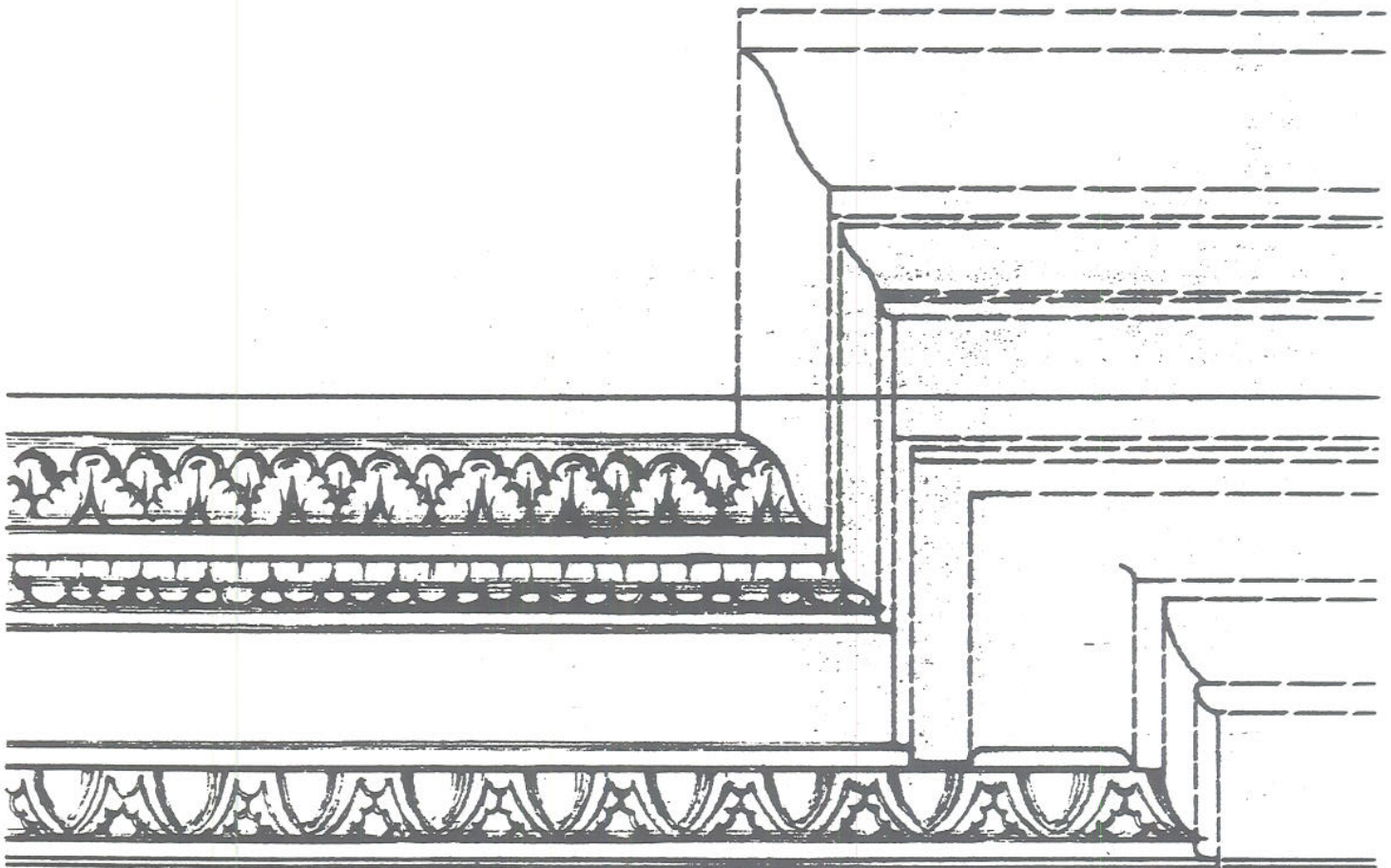
↑
S

WW
1986

S
↓

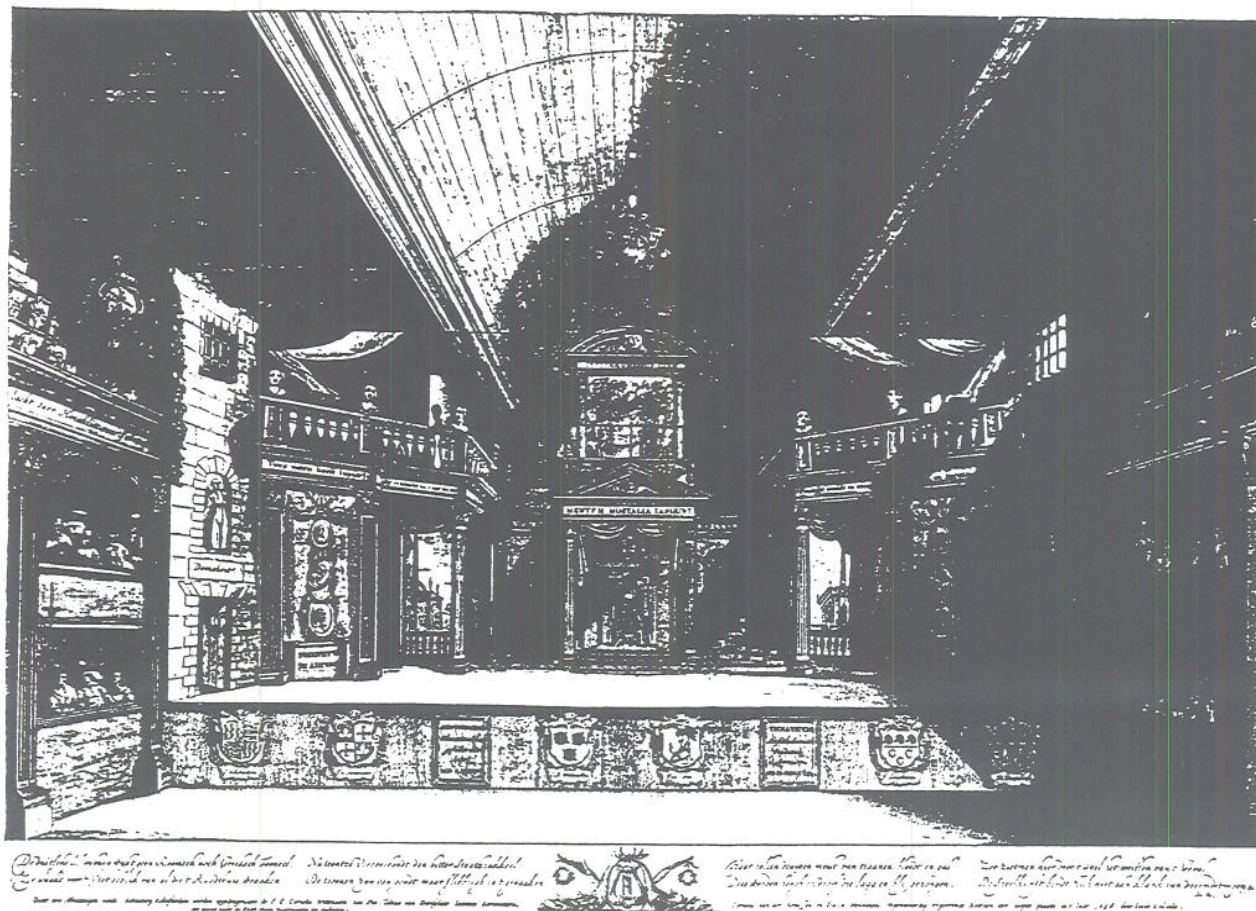

Afb.3. Opzet en overschildering van kroonlijst en cordonlijst. S = spijker-
gaatjes. Gearceerd = Faarsrode verfblaar-overschildering.

WV
1986

Afb.4. Kroonlijst westwand, links van plaats schoorsteen. Het profiel van de plastisch uitgevoerde kroonlijst, die behoorde bij de vroeger hier aanwezige grisaille van De Bray, tekent zich af in het verfreliet.

Afb.5. Het toneel van Van Campen's Schouwburg. Gravure S.Savry 1658. Topografische Atlas Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam.